

Openbaar en particulier. Amsterdamse weeshuizen en hun typologie

Lex Bosman

Bij de bestudering van de architectuur van weeshuizen lijkt op het eerste gezicht de geschiedenis van religieuze groeperingen in de Republiek der Verenigde Nederlanden overheersend.¹ De begrippen opname en uitsluiting van individuen en van groepen zijn hierbij van groot belang, sterk verbonden als ze zijn met de emancipatie van rivaliserende religieuze groeperingen en instellingen, en met hun identiteit. De sociale zorg, geregeld door bestuurlijke instellingen, werd op lokaal niveau veelal ingevuld door de stedelijke overheden, maar tegelijk ook door religieuze instellingen. De groei van de bevolking van Amsterdam en de daaruit voortvloeiende noodzaak de stad te vergroten hebben geleid tot ontwikkelingen die groter waren dan in de meeste andere Nederlandse steden. Architectuur was voor de heersende elite van Amsterdam een belangrijk middel om haar positie te vestigen en te bestendigen, en vooral om haar positie mee uit te drukken. Het is daarom een interessante vraag of weeshuisarchitectuur door de heersende klasse op een vergelijkbare manier werd gebruikt als de particuliere bouwopdrachten.

Het was de bedoeling weeskinderen een beroep te laten leren, maar de mogelijkheden daartoe vielen niet mee.² Sterke fluctuaties in de economie in de zestiende eeuw waren belangrijke factoren in de toename van het aantal weeshuizen.³ De opkomst van het humanisme en verwante opvattingen over de strijd tegen armoede waren andere elementen van belang.⁴ In Amsterdam was het Burgerweeshuis de stedelijke instelling voor zorg voor wezen, bedoeld voor weeskinderen waarvan de ouders poorter van de stad Amsterdam waren geweest. Daarnaast ontstond er een reeks van religieus georganiseerde weeshuizen.⁵

Vrijwel al deze organisaties stichtten vroeg of laat instellingen om de zorg voor wezen te organiseren, waarvoor doorgaans ook afzonderlijke gebouwen nodig waren. De identiteit van de kinderen is een belangrijk element, zowel de identiteit als inwoner van de stad Amsterdam, waarmee men tot die grote groep behoorde, als wat betreft de religieuze groep waartoe men behoorde. Daarnaast vormen de omvang en het volume van de gebouwen, de decoratie aan het exterieur en de architectonische details interessante elementen die een rol spelen, evenals de specifieke plaats in de stad waar een weeshuis gebouwd of ingericht kon worden. Van bijzonder belang is zeker ook de vraag of een bepaalde instelling die verant-

woordelijk was voor het betreffende gebouw van de architectuur gebruik maakte om zich te presenteren en kenbaar te maken tegenover de stad als geheel en ten opzichte van de collega's en van vergelijkbare instellingen in het bijzonder. Zo was er bijvoorbeeld in het kleine Buren genoeg ruimte beschikbaar om een relatief groot weeshuis te bouwen, dat in 1612 was gesticht door Maria van Nassau, de oudste dochter van Willem van Oranje. Een ruim perceel maakte het daar mogelijk om een vrijstaand pand te bouwen, een situatie die in het veel dichter bevolkte en bebouwde Amsterdam niet of nauwelijks te realiseren zou zijn.⁶

In Amsterdam kan een onderscheid worden gemaakt tussen instellingen die een al bestaand gebouw betrokken, andere die op een gegeven moment de gelegenheid te baat namen om een nieuw gebouw te laten ontwerpen en bouwen, nadat ze aanvankelijk bestaande gebouwen zoals huizen hadden gebruikt, en weer andere instellingen die een gebouw als weeshuis lieten ontwerpen en bouwen al kort nadat de instelling was opgericht. Zeker bij de grotere weeshuizen namen de aantallen wezen enorm toe bij het sterk groeiende inwonertal van Amsterdam⁷ In de periode die hier wordt beschouwd - de zeventiende en de achttiende eeuw - zijn de resultaten interessant.

Het betreft weeshuizen die:

1. bestaande gebouwen gebruikten en daar bleven:
 - Burgerweeshuis: 1581, gedeeltelijk herbouwd 1634⁸
 - Doopsgezinden Weeshuis: 1676 groep bestaande huizen
 - Collegianten Weeshuis: 1680 in bestaand gebouw
2. een nieuw gebouw betrokken na eerder gebruik van een bestaand gebouw:
 - RK Meisjesweeshuis: 1629 nieuw; nieuw gebouw 1783
 - Lutherse Weeshuis: 1678 groep bestaande gebouwen, gedeeltelijk herbouwd 1757
3. van begin af aan een nieuw gebouw betrokken:
 - Walen Weeshuis: 1631 nieuw (Laurierstraat) 1671 nieuwbouw op andere locatie
 - Diaconie Weeshuis: 1657 nieuw gebouw
 - Aalmoezeniers Weeshuis: 1663 nieuw gebouw
 - RK Jongensweeshuis: 1700 stichting en nieuw gebouw

Joodse wezen vielen onder de voogdij van een organisatie die in 1737 werd opgericht, die zich inzette om deze kinderen bij andere gezinnen onder te brengen.

Midden in het hart van het oude centrum van Amsterdam werd het Burgerweeshuis ondergebracht in een voormalig klooster, waarvan de katholieke nonnen werden weggestuurd na de Alteratie van 1578 in Amsterdam.⁹ Door het gebruik van een al bestaand, nauwelijks van buiten zichtbaar gebouw was het voor de regenten niet mogelijk om zich door middel van een ambitieuze architectuur van het weeshuis zichtbaar te manifesteren als een waardevolle en belangrijke instelling van de stad Amsterdam. Alleen de nieuwe poort in de Kalverstraat, ontworpen door Joost Jansz Bilhamer en gebouwd in 1581, kon enige aandacht trekken.¹⁰ Het aantal wezen bleef stijgen: waren er in 1611 volgens Pontanus 500 weeskinderen, in 1629 was dit aantal al gestegen tot 700.¹¹ De binnenplaats van het voormalige Oudemannenhuis werd omgevormd tot de Jongensplaats, vermoedelijk naar ontwerp van Willem de Keyser. Een jaar later ontwierp Jacob van Campen de nieuwe architectuur van de Meisjesplaats, die in de jaren 1634-35 tot stand is gekomen (afb. 1). Omdat deze plaats meer ruimte had dan de Jongensplaats kon de toen nieuwe, classicistische architectuur drie van de vier muren verenigen die deze binnenplaats vormden. Maar ondanks verbouwingen in diverse fasen van de vleugel langs het water van de Nieuwezijds Voorburgwal bleef de toegang in de Kalverstraat de belangrijkste poort, en het Burgerweeshuis had geen mogelijkheid om het beeld van regelmaat en goede zorg voor de kinderen door middel van architectuur uit te dragen en aan de stad te tonen.

Na de gedwongen verhuizing uit het St. Margaretha-klooster in 1585 kon het Rooms Katholieke Meisjesweeshuis in 1629 verhuizen naar een nieuw gebouw. Aan het Spui, op korte afstand van het Burgerweeshuis, werden twee huizen afgebroken en vervangen door twee nieuwe huizen die onderdak boden aan het weeshuis. Deze instelling zou geleidelijk in de directe omgeving gaan uitbreiden door de aankoop van verschillende andere huizen, die konden worden toegevoegd aan de twee nieuw gebouwde.¹² Het is interessant dat de architec-

Afb. 1 Amsterdam, Amsterdams Historisch Museum, voormalig Burgerweeshuis, meisjesplaats (foto: L. Bosman)

tuur van dit katholieke weeshuis geen specifieke elementen aan de buitenzijde toont; de twee nieuw gebouwde huizen zijn zelfs niet symmetrisch en tonen op geen enkele manier dat zij een andere functie hebben dan de huizen in de directe omgeving.

Als nieuw gestichte instelling liet het Walen Weeshuis in 1631 een nieuw huis bouwen in een wat minder belangrijk deel van de stad, aan de Lauriergracht. Het weeshuis, in een groot gebouw met drie geveltoppen, stond niet aan één van de nieuw gegraven grachten die bedoeld waren als woongebieden voor de rijke elite van de stad, maar in een dichtbevolkt gedeelte van de stadsuitbreiding.¹³ Deze derde vergroting van Amsterdam werd gerealiseerd in de periode 1610-1620 en breidde de stad naar het westen aanzienlijk uit. De Waalse Gemeente stichtte het weeshuis voor kinderen van wie de ouders lid van de Waalse Kerk waren geweest, zonder dat zij poorter van Amsterdam waren. Het was een relatief groot gebouw dat uitstak boven de huizen in de directe omgeving, maar evenmin als bij het katholieke meisjesweeshuis het geval was waren aan dit gebouw specifieke, opvallende elementen toegevoegd. Het gebouw voegt zich in het grotere geheel van de architectuur van deze periode, en kennelijk vroeg de identiteit van de Waalse gemeenschap in Amsterdam bij dit gebouw niet om een specifieke architectonische behandeling.

Voor weeskinderen van wie de ouders lid van de Gereformeerde Kerk waren geweest, maar geen poorter van de stad Amsterdam werd het Diaconie Weeshuis gesticht; de kinderen die tot deze groep behoorden voldeden immers niet aan de eisen om in het Burgerweeshuis opgenomen te kunnen worden.¹⁴ In 1656 werd een ruim perceel verworven langs de Amstel, aan de Zwanenburgwal in het zuidoostelijke deel van het oude centrum van Amsterdam. Korte tijd later werd met de bouw van een groot weeshuis begonnen. En ofschoon dit weeshuis in formele zin geen stedelijke instelling was, bestonden er nauwe banden tussen dit weeshuis van de overheersende religie en de stedelijke overheid. De genereuze donatie van 7000 gulden ten behoeve van de bouw moet daarom natuurlijk gezien worden als een bijdrage van de stad aan de godsdienstige groepering waartoe de grote meerderheid van de stadsbestuurders zelf behoorde. Uit de keuze van de architect die het weeshuis ontwierp, de stadsarchitect Daniël Stalpaert, blijkt andermaal dat er een hechte band tussen het Diaconie Weeshuis en het Amsterdamse stadsbestuur bestond. Het is in dat verband ook van belang om vast te stellen dat dit het eerste weeshuis in Amsterdam was dat werd ontworpen in de manier van bouwen die als classicistisch bekend staat. Niet op alle afbeeldingen van het gebouw zijn de twee ingangen duidelijk zichtbaar: één voor de jongens en de andere voor de meisjes. De interne organisatie van het gebouw was gericht op de twee afzonderlijke binnenplaatsen. Zoals eerder al bleek was het onderscheid naar geslacht ook een belangrijk element in de organisatie van het Burgerweeshuis, maar bij het Diaconie Weeshuis was het een wezenlijk element in het ontwerp. De architectuur zelf, het volume en de plattegrondvorm van het weeshuis wijzen andermaal op het hechte ver-

band met de officiële stedelijke architectuur, omdat in deze tijd het nieuwe Stadhuis in aanbouw was op de Dam, een gebouw ontworpen door Jacob van Campen maar waarvan de bouw geleid werd door Daniël Stalpaert.¹⁵ Het is daarbij bovendien interessant dat de hoofdlijnen van de plattegrond van het nieuwe stadhuis konden worden overgenomen, want de twee binnenplaatsen, omsloten door twee lange en twee kortere vleugels, en van elkaar gescheiden door een midden-vleugel werden bij het Diaconie Weeshuis eveneens toegepast. Wel werd uiteraard de interne organisatie van het gebouw volkomen anders ontworpen.

Een ander weeshuis met een sterke band met het centrum van de macht in Amsterdam was het Aalmoezeners Weeshuis, waarvan het nieuwe gebouw hoogstwaarschijnlijk eveneens door Stalpaert werd ontworpen. Het werd in de jaren 1663-65 gebouwd aan de Prinsengracht, waarbij een vergelijkbare vorm van classicistische architectuur werd toegepast als bij het Diaconie Weeshuis, die hier mogelijk was door de omvang van het gebouw en de locatie.¹⁶ Als het gebouw groot genoeg was werd ook bij latere ontwerpen voor andere weeshuizen de tweevoudige interne organisatie als uitgangspunt voor het ontwerp genomen. Samen met het Prinsenhof, waaraan in 1661 de imponerende classicistische façade werd toegevoegd, werden het Aalmoezeners Weeshuis en het Diaconie Weeshuis op een prent gepresenteerd als kort tevoren gerealiseerde werken van het Amsterdamse stadsbouwbedrijf.¹⁷ De nieuwe architectuur van beide weeshuizen was kennelijk van een zodanig niveau, dat daarmee de trots over de nieuwe stedelijke architectuur tot uitdrukking gebracht kon worden (afb. 2). Zo ontstond er een patroon van nieuwe gebouwen in Amsterdam, die een vergelijkbare architectuur toonden, maar onderling voldoende verschillend waren op het niveau van de architectonische detaillering en decoratie. Behalve het nieuwe Stadhuis, naar ontwerp van Jacob van Campen, moet in dit

Afb. 2 Romeyn de Hooghe, Driedelig stadsportret van Amsterdam, met links het Aalmoezeners Weeshuis en rechts het Diaconie Weeshuis, ca. 1670 (naar *Het aanzien van Amsterdam*)

verband ook 's Lands Zeemagazijn worden genoemd, ontworpen door opnieuw Daniël Stalpaert.¹⁸

De verschillen in architectonische behandeling en in afmetingen en volume van deze stedelijke gebouwen met andere weeshuizen in Amsterdam komen duidelijk naar voren in een vergelijking met het nieuwe Walen Weeshuis. Minder dan vijftig jaar nadat het eerste weeshuis was betrokken werd in 1671 een nieuw gebouw ontworpen door Adriaen Dortsman (afb. 3). De rijkdom van de Waalse Gemeente werd klaarblijkelijk ook tot uitdrukking gebracht in dit nieuwe weeshuis, dat op een relatief gunstige locatie kon worden gebouwd, hoewel niet van het hetzelfde niveau als de residentiële bebouwing die verrees aan de nieuw gegraven en aangelegde grachten. Dortsman ontwierp een nogal sober gebouw met opnieuw twee ingangen, die het gebouw verdeelden in een gedeelte voor de jongens en een gedeelte voor de meisjes. Het is misschien opmerkelijk dat het Lutherse Weeshuis gevestigd was in een minder prestigieus deel van de nieuwe stadsuitbreiding. Jan Geerkens had aan de Lauriergracht in 1678 een perceel gekocht om er een tehuis voor Lutherse weeskinderen te kunnen bouwen.¹⁹ Ook van dit gebouw is de architectuur weinig spectaculair en kan eerder sober genoemd worden. Een deur in het midden van de façade leidt naar een plaats achter het hoofdgebouw. De bekende scheiding van de geslachten is opnieuw herkenbaar aan de twee deuren uiterst links en rechts in de voorgevel. Wel is in het timpaan van de gevel de zwaan aangebracht als symbool voor Luther, waarmee op eenvoudige wijze de specifieke geloofsrichting werd aangegeven.

Het zogenoemde Collegianten Weeshuis betrof in 1680 een al bestaand huis aan de Herengracht (afb. 4). Deze instelling was verbonden aan de Doopsgezinde Kerk. Toen besloten was een apart weeshuis op te richten voor verwaarloosde kinderen werd een nieuw gebouw overbodige luxe gevonden. Nadat dit pand was aangekocht werd niet veel later een apart meisjes-huis toegevoegd, op een stuk grond achter het hoofdgebouw. De poorten in de Huidenstraat en aan de Keizersgracht geven niet aan tot welk soort instelling zij toegang geven, kennelijk om de eenvoud van de instelling te onderstrepen.

Een laatste fase die genoemd moet worden in dit specifieke gebied van architectuur is de achttiende eeuw. In 1700 werd een tehuis voor katholieke weesjongens gesticht en hiervoor werd een nieuw weeshuis gebouwd aan de Lauriergracht, aan de overkant van het eerder genoemde Lutherse Weeshuis. Aan het exterieur valt vrijwel niet af te lezen om wat voor soort gebouw het hier gaat, want de bakstenen gevel bevat geen specifieke decoratie. Veel later in de achttiende eeuw werd in 1783 een nieuw weeshuis voor katholieke meisjes ontworpen door de Amsterdamse stadsbouwmeester Abraham van der Hart, op dezelfde plaats waar dit weeshuis sinds 1629 al was ondergebracht.²⁰ Hier verrees een groot gebouw, met een hoge en brede gevel aan het Spui, die door de aanwezigheid van het water des te imponerender was. Geleidelijk werden meerdere percelen in de omgeving aangekocht, zodat het gebouw dat in eerste instantie op een L-vormige plattegrond was ontworpen uiteindelijk een veel grotere onregelmatige rechthoek

Afb. 3 Amsterdam, voormalig Walen Weeshuis (foto: L. Bosman)

zou beslaan. Hoewel Abraham van der Hart het gebouw ontwierp en de leiding over de bouw had, moet deze opdracht los van zijn werk als stadsarchitect worden gezien. Met andere woorden: deze opdracht behoorde niet tot het werk waarvoor hij als stadsarchitect verantwoordelijk was. Verwijzingen naar het katholieke karakter van dit weeshuis ontbreken aan het exterieur van het Maagdenhuis en dat is misschien niet zonder betekenis.²¹ Omdat het hier ging om een belangrijke locatie in het oude centrum van Amsterdam en Van der Hart stadsarchitect was, is het goed mogelijk dat het stadsbestuur in de bouw van het nieuwe, veel grotere Maagdenhuis toestemde op voorwaarde dat de regenten van het RK Meisjesweeshuis de stadsarchitect zouden aantrekken om het ontwerp te maken en de leiding over de bouw op zich te nemen. Op die manier kon de stad er zeker van zijn dat op deze belangrijke locatie respectabele architectuur zou verrijzen, die iets toevoegde aan het prestige en het aanzien van de stad Amsterdam. Het gebouw kon met andere woorden heel goed worden aangezien voor een bouwwerk van de stedelijke overheid.

Een heldere typologie van weeshuizen is niet naar voren gekomen, maar een belangrijk element van de interne organisatie is de verdubbeling van de meeste ruimtes om de jongens en meisjes van elkaar te scheiden. Twee ingangen werden

weliswaar vaak toegepast, maar zonder dat dit het ontwerp van de façade in twee delen verdeelde. In de zeventiende eeuw werden nieuwe weeshuizen van stedelijke instellingen kennelijk beschouwd als achtenswaardige architectuur waarmee ook het belang en de trots van de stad zelf kon worden uitgedrukt. Daarbij is interessant dat zowel de architectuur van een marine opslaggebouw als die voor een weeshuis direct werden afgeleid van het nieuw gebouwde stadhuis op de Dam. Daarmee ontstond een patroon van duidelijk herkenbare gebouwen op verschillende goede locaties in Amsterdam. Verder kon de stad bijdragen aan de bouw van een weeshuis door geld of een geschikt perceel te schenken dan wel ter beschikking te stellen, maar ook door de stadsarchitect het gebouw te laten ontwerpen. In de zeventiende eeuw werd deze methode gekozen om een permanente en krachtige aanwezigheid van het stadsbestuur in Amsterdam tot uitdrukking te brengen. De manifestatie van stedelijke autoriteit en gezag was een factor van belang, zowel in de stad Amsterdam zelf en tegenover andere instellingen van macht en gezag in de nieuw gevormde Republiek der Verenigde Nederlanden, als ten opzichte van andere steden. Voor de ambities van het stadsbestuur waren religieuze instellingen van een andere denominatie uiteraard van veel minder belang. Die zagen zich

Afb. 4 Amsterdam, Herengracht 346, voormalig Collegianten Weeshuis (foto: L. Bosman)

dan ook genoodzaakt om zich te vestigen in de minder voorname delen van de uitbreidingen van de stad Amsterdam en de architectuur van deze weeshuizen is relatief eenvoudig en soms zelfs saai. In de zeventiende en achttiende eeuw werden er tamelijk veel nieuwe weeshuizen gebouwd, wat samen met de weeshuizen die in bestaande panden waren getrokken karakteristiek was voor de gecompliceerde sociale en religieuze verhoudingen die de verschillende niveaus van hiërarchie en religieuze verscheidenheid vertegenwoordigden.

Noten

- ¹ Deze bijdrage is mede gebaseerd op de lezing ‘Dutch orphanages as public and as private commissions’ gegeven op het “Colloquium Bâtiments publics au XVIe-XVIII siècles II. Les écoles, les universités et les bâtiments des institutes sociaux”, Utrecht 13 juni 2008.
- ² J.Th. Engels, *Kinderen van Amsterdam. Burgerweeshuis, Aalmoezenersweeshuis, Diakonieweeshuis, Sociaal-agogisch Centrum*, Zutphen 1989, 39-41; Anne E.C. McCants, *Civic charity in a golden age: orphan care in early modern Amsterdam*, Urbana etc. 1997, 63-88.
- ³ Vergelijk Jan de Vries & Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995, 763-767.
- ⁴ Joke Spaans, ‘Weduwen, wezen en vreemdelingen. Sociale zorg en tolerantie’, in: Thimo de Nijs & Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland. Deel II, 1572 tot 1795*, Hilversum 2002, 265-273.
- ⁵ C.A. van Swigchem e.a., *Een huis voor het woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*, 's-Gravenhage/Zeist 1984, 47-55; Maarten Prak, *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek*, Nijmegen 2002, 221-242.
- ⁶ Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Gelderland*, Zwolle/Zeist 2000, 125.
- ⁷ McCants 1997, 203-212.
- ⁸ Jan Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenis, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe*, Tweede stuk, Amsterdam 1765, 276-277, 321, 332-333, 336-339, 341-343, 345-347. Vergelijk Willem Frijhoff & Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Vol. II-2 Zelfbewuste stadstaat 1650-1813*, Amsterdam 2005, 135, 138-141.
- ⁹ Engels 1989, 26-18.
- ¹⁰ R. Meischke, *Amsterdam Burgerweeshuis*, 's-Gravenhage 1975, 111-140.
- ¹¹ Meischke 1975, 3.
- ¹² R. Meischke, Amsterdam. *Het R.C. Maagdenhuis, het huizenbezit van deze instelling en het St. Elisabeth-gesticht*, 's-Gravenhage 1980, 15-22.
- ¹³ Jaap Evert Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010, 201.
- ¹⁴ Vergelijk Engels 1989, 34-37.
- ¹⁵ Pieter Vlaardingebroek, *Het stadhuis van Amsterdam. De bouw van het stadhuis, de verbouwing tot koninklijk paleis en de restauratie*, diss. Universiteit Utrecht 2004, 68-69.
- ¹⁶ Abrahamse 2010, 201. Vgl. Engels 1989, 31-33.
- ¹⁷ *Het aanzien van Amsterdam* (samenst. Boudewijn Bakker & Erik Schmitz), tent. cat. Amsterdam 2007, cat. 25, 154-155.
- ¹⁸ Vergelijk Gea van Essen, ‘Daniel Stalpaert (1615-1676) stadsarchitect van Amsterdam en de Amsterdamse stadsfabriek in de periode 1647 tot 1676’, in: *Bulletin KNOB* 99 (2000), 101-120; Abrahamse 2010, 256.
- ¹⁹ J.J.L.J. Hapee, Meiners, Marco Mostert (red.), *De Lutheranen in Amsterdam 1588-1988*, Hilversum 1988, 77-78.
- ²⁰ Meischke 1980, 75-76, 99-101.
- ²¹ Vergelijk Lex Bosman, ‘Het ‘Hodshon Huis’ in Haarlem en het oeuvre van Abraham van der Hart’, in: *Vereniging Hendrick de Keyser. Jaarverslag 2008*, 61-62; Lex Bosman, ‘Van Amsterdam naar Berbice. Koloniale bestuursgebouwen als nieuwe ontwerpopdracht voor Abraham van der Hart’, in: *Bulletin KNOB* 107 (2008), 212-213, 221-222.